

Чиганов О. Д.,
курсант факультету службово-
бойової діяльності НГУ,
Київський інститут Національної
гвардії України
(м. Київ, Україна)

Науковий керівник:

Полуніна Л. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри правового
забезпечення та правоохоронної
діяльності,
Київський інститут Національної
гвардії України
(м. Київ, Україна)

ДОПИТИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: БАЛАНС МІЖ МІЖНАРОДНИМ ГУМАНІТАРНИМ ПРАВОМ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЮ ВІЙНОЮ

Повномасштабне вторгнення рф в Україну, що триває з 24 лютого 2022 року, стало не лише найбільшим збройним конфліктом у Європі з часів Другої світової війни, а й серйозним випробуванням для системи міжнародного гуманітарного права. Одним із ключових елементів цієї системи є Женевська конвенція (1949) про поводження з військовополоненими (далі – ЖК III), яка встановлює безумовні та безстрокові стандарти захисту осіб, що втратили свободу внаслідок бойових дій.

Україна, як держава-учасниця Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів 1977 року, взяла на себе чіткі міжнародно-правові зобов'язання щодо гуманного поводження з усіма військовополоненими, незалежно від їхньої національної належності чи характеру конфлікту. Ці зобов'язання не є декларативними: вони прямо імплементовані в національне законодавство, зокрема через спеціальні норми Закону України «Про правовий режим воєнного стану», постанови Кабінету Міністрів України та статті 438 Кримінального кодексу України про відповідальність за воєнні злочини.

За понад три роки війни в українському полоні опинилися тисячі військовослужбовців збройних сил рф та підконтрольних їй формувань. Водночас Україна зіткнулася з безпрецедентним викликом – необхідністю одночасно забезпечувати дотримання найвищих стандартів МГП і вести активну інформаційну протидію ворожій пропаганді. Саме на стику цих двох імперативів виникла практика публічних допитів, пресконференцій за участю полонених та поширення відеоматеріалів з їхніми свідченнями, що викликало гостру дискусію в міжнародному експертному середовищі.

Організації Human Rights Watch, Amnesty International та Міжнародний комітет Червоного Хреста неодноразово вказували, що навіть добровільні на перший погляд виступи полонених можуть порушувати заборону приниження гідності, передбачену статтею 13 ЖК III. З іншого боку, українська сторона наголошує на добровільному характері таких заяв і їхній важливій ролі в документуванні воєнних злочинів та протидії дезінформації.

Відповідно до ЖК III³, статус військовополоненого встановлено для осіб, які належать до визначених категорій (військовослужбовці регулярних і допоміжних збройних сил, члени ополчення, члени екіпажів військових суден, медичні працівники, члени духовенства тощо) і які опинилися в полоні ворога. Згідно зі статтями 4 і 5 ЖК III, права та захист конвенції набуваються з моменту потрапляння до влади противника і тривають до остаточного звільнення та репатріації особи. У разі сумніву щодо належності захопленого до категорії військовополонених, така особа отримує захист Женевських конвенцій доти, доки компетентний трибунал остаточно не вирішить її статус. Україна як сторона конвенцій зобов'язана забезпечити, щоб усі полонені під її юрисдикцією отримували статус і захист відповідно до цих норм. Зокрема, полонені з усіх сторін конфлікту мають право на «гуманне поводження» і захист «від насильства, інтимідації, принижень і цікавості натовпу».

Міжнародне гуманітарне право чітко встановлює гарантії при допитах полонених. Згідно зі ст. 17 ЖК III, полонений зобов'язаний повідомити лише своє прізвище, ім'я, військове звання, дату народження та особовий номер (або еквівалент). Будь-які інші питання є добровільними, і відмова відповідати на них не може тягнути за собою покарання. Особливо підкреслено заборону «будь-яких фізичних чи моральних катувань та будь-якої іншої форми примусу» щодо полонених для отримання інформації. Полоненим, які відмовляються відповідати, за жодних обставин не можна погрожувати, принижувати чи притягувати до непередбачуваних обмежень. Крім того, ЖК III вимагає, щоб допити проводилися мовою, зрозумілою полоненому, що фактично імплементується через обов'язкове залучення перекладача. ЖК III гарантує і загальні права захищати свою гідність: полонені в будь-якому випадку мають право на «повагу до їхньої особи й честі», на рівне поводження без дискримінації. Якщо ж проти полоненого розпочинається кримінальне провадження за вчинення воєнних злочинів, то статті 105–106 ЖК III встановлюють право на адвоката, достатній час на підготовку захисту та право на апеляцію. Практично це означає: допити мають проводитися лише в присутності перекладача, без будь-якого тиску, та з повним дотриманням процесуальних гарантій – про це нагадує і Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ).

Чинне законодавство України повністю враховує норм МГП щодо поводження з військовополоненими. Зокрема, Законом України «Про правовий

³ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. / URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

режим воєнного стану» (ст. 15-1)⁴ встановлено, що тримання військовополонених «здійснюється... з дотриманням міжнародних зобов'язань України, зокрема у сфері міжнародного гуманітарного права, і вимог законодавства України». На виконання цих норм уряд схвалив постанови: Постанова КМУ № 413 від 05.04.2022, яка затвердила «Порядок тримання військовополонених», а № 721 від 17.06.2022 – «Порядок здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період»⁵. Загалом передбачено утворення спеціальних таборів для полонених та комплексні правила їхнього утримання. Слідчі органи (найчастіше СБУ та ДБР) при допитах полонених використовують ті ж процесуальні норми, що й у звичайних кримінальних провадженнях (дотримання усіх прав затриманого). Важливо, що українська влада неодноразово декларувала обов'язок дотримуватися Женевських конвенцій. Зокрема, прес-служба СБУ повідомила, що двом пораненим військовополоненим з КНР, захопленим українською стороною, надається «необхідна медична допомога, як це передбачено Женевською конвенцією», і вони «утримуються в належних умовах, що відповідають вимогам міжнародного права». Спілкування з ними відбувається через перекладачів.

За понад три роки війни сотні, а за деякими даними тисячі російських солдат опинилися в українському полоні. Дійсно, помітними є випадки, коли захоплені росіяни добровільно розповідають про свої дії: наприклад, перші заяви захоплених на пресконференціях російських розвідників або строковиків відзначали відсутність ознак насильницького примусу. У багатьох з таких інтерв'ю солдати викривають лідерів власної армії і фактично підтримують інформаційну політику України. Міжнародні спостерігачі зауважують, що захоплені росіяни, які виступають на камеру, схоже роблять це добровільно та щиро. Однак така «публічна» практика не обійшлася без критики: Human Rights Watch прямо заявила, що відеопублікація та публічне допити полонених, які ставлять їх «об'єктами публічного цікавості» і демонструють приниження, «порушують Женевські конвенції»⁶. Аналогічну точку зору висловлювали Amnesty International та МКЧХ (закликали уникати ідентифікації полонених у ЗМІ). Водночас українські правозахисники відзначають, що якщо полонені самі погоджуються на інтерв'ю (і не перебувають під примусом), то публічне надання такої інформації може служити суспільному інтересу – протидії ворожій пропаганді. У будь-якому разі ця практика викликала дискусії про відповідність міжнародним стандартам: з одного боку, офіційні представники України стверджують про гуманний режим утримання, з іншого – організації на

⁴ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII (у редакції від 24.03.2022 р.)/ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

⁵ Про затвердження Порядку тримання військовополонених: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2022 № 413/ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-%D0%BF#Text>

⁶ Human Rights Watch. Ukraine: Respect Rights of POWs/ – 16 березня 2022 р./ URL: <https://www.hrw.org/news/2022/03/16/ukraine-respect-rights-pows>

кшталт HRW наголошують на загальних заборонах «публічної цікавості» щодо полонених. В умовах інформаційної війни кожен акт поводження з полоненими набуває широкого розголосу. Іноземні та українські журналісти часто отримують кадри з допитів, де чути імена полонених, їхні особисті дані, заяви на підтримку України тощо. Міжнародне право забороняє виставляти полонених «на показ» (ст. 13 ЖК III про заборону «цікавості натовпу»). Водночас правозахисники пояснюють, що виключно неправомірним було б фотографувати полонених у принизливому стані або без їхньої згоди. Практика СБУ із залученням медіа на допитах теж критикувалася. HRW у березні 2022 р. наголосила, що публікація таких відео порушує гарантії гідності полонених (закликала припинити «постити відео російських полонених, які зазнають приниження»). Водночас керівництво України наполягає на іншому: на пресконференціях, які проводить СБУ, полонені самі розповідають про злочини росіян перед камерами, що начебто відповідає стратегічним цілям – інформувати світ і деморалізувати ворога. В будь-якому разі, ця публічність ставить проблему захисту приватності полоненого: міжнародні експерти радять чітко інформувати захопленого про можливі наслідки виступу, фіксувати його добровільну згоду на інтерв'ю та уникати примусу чи провокацій.

Для наближення практики публічних «допитів» полонених до міжнародних стандартів, слід впровадити кілька ключових заходів.

По-перше, необхідне чітке дотримання заборони на тортури та жорстоке поводження: усі допити мають проводитися в закритому режимі і в присутності кваліфікованого перекладача. Перекладач повинен забезпечити, щоб полонений зрозумів усі питання і міг чітко висловити свою думку.

По-друге, слід формалізувати право полоненого на мовчання: інформація, котру він надає добровільно, не може пізніше використовуватися проти нього як єдиний доказ в суді.

По-третьє, особи, які допитують, повинні пройти відповідне навчання щодо застосування норм МГП та психологічних аспектів роботи з полоненими, аби уникнути ненавмисного тиску.

По-четверте, слід забезпечити право полоненого на правову допомогу у випадку кримінального переслідування: це впливає з Женевської конвенції (право на захисника, доступ до матеріалів), а також із загальних норм Кримінального процесуального кодексу і Кримінального кодексу.

По-п'яте, важливо суворо контролювати порядок допитів – за потреби вводити нагляд з боку омбудсмена чи уповноважених від МКЧХ.

Нарешті, варто зважено підходити до публічного висвітлення допитів: у ЗМІ можна поширювати офіційну інформацію, але слід поважати приватність полоненого. Доцільно керуватися приписами МКЧХ, дозволяти публічні виступи лише за однієї умови – добровільної згоди полоненого, відсутності приниження та чіткої суспільної мети (збирання та фіксацію доказів воєнних злочинів).

Список використаних джерел:

1. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. / URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII (у редакції від 24.03.2022 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> .
3. Про затвердження Порядку тримання військовополонених: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2022 № 413/ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-%D0%BF#Text>.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III (із змінами)/ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Human Rights Watch. Ukraine: Respect Rights of POWs/ – 16 березня 2022 р./ URL: <https://www.hrw.org/news/2022/03/16/ukraine-respect-rights-pows>.